

Szécsényi András:

Nikolaus Wachsmann: KL. A History of the Nazi Concentration Camps. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2015.¹

Nincs könnyű helyzetben az a történész, aki a nemzetiszocialista német koncentrációs táborok történetéről, világáról összefoglaló képet kíván nyújtani. A téma forrásanyaga – és mára szakirodalma – ugyanis annyira kiterjedt és oly tömeges, hogy voltaképpen lehetetlen vállalkozásnak tűnik, különösen egyetlen történetíró narratívájába belezsúfolni mindazt, amelyek leglényegesebb és legjellegzetesebb területei és diskurzusai e gigászi kérdéskörnek. Közismert tény, hogy a náci Németország története és annak ellentmondásos/bűnös/ népirtó tevékenysége legkésőbb az 1980-as évek első fele, a német Historikerstreit óta a történeti és közéleti érdeklődés fókuszában áll.

A szisztematikus társadalmi kibeszélés nagy folyamata alapos múltfeltárással párosul. Így joggal mondhatjuk el, hogy mára a holokauszt megannyi aspektusáról úgyszólván könyvtárnyi szakirodalom áll az olvasók rendelkezésére. Az elmúlt évtizedekben a németek által irányított, de a megszállt és kollaboráns országokban – ilyen volt 1944–1945-ben a Horthy Miklós, majd Szálasi Ferenc által fémjelzett Magyarország is – elkövetett zsidó népirtás kiemelet kutatási terület Németországban, és részben az angolszász holokausztkutatásban is. Az SS lágerrendszere, annak működése, felépítése, az ide deportált meglehetősen heterogén társadalmi csoportok bemutatása stb. témakörének gazdag szakirodalma mutatja mindezt. A táborokba hurcolt zsidóság – mint a genocídium háború alatti fő célpontja – evidens módon mindezen belül is kiemelt figyelmet kap.

A történeti érdeklődés fókuszában természetesen Auschwitz–Birkenau és a többi megsemmisítő tábor áll ma is. Kutatóintézetek sokasága foglalkozik ugyanakkor ma már érintőlegesen, vagy szisztematikusan a náci lágerrendszer globális történetével is. Mindezen vizsgálatokhoz további alapot ad, hogy – éppen az emlékezetpolitikai stabilitás miatt – Németországban a legtöbb tábor helyén multifunkciós emlék–oktató–kutatóhelyek (Gedenkstätte) működnek. Ezek az intézmények a 80-as években megindult szívós forrásfeltárás alapján ma már jelentős historiográfiai hiányt pótolnak: sorra jelennek meg az egy-egy tábor történetét – nemritkán igen összetett szemszögből vizsgáló – tanulmányok, monográfiák, forráskiadványok, kiállítások, digitális tartalmak stb.

Így nem csoda, hogy mindezzel párhuzamosan, a fentiekre építve több történész veszi a bátorságot, hogy összefoglaló művekkel jelentkezzen, több-kevesebb eredménnyel.

Az ezredforduló óta megjelent, a holokauszttal foglalkozó, annak diskurzusáról új látószöveget nyitó kiváló kötetek sorába illeszkedik Nikolaus Wachsmann monográfiája. Szerzőjét az elmúlt másfél évtizedben a német koncentrációs táborok, illetve az egész népirtás folyamatának legkiválóbb szakértői között tartják számon. Az Univeristy of London Birkbeck College-jának tanára e témában elsőként a Jane Caplan-nal közösen szerkesztett „Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories” című, 2010-ben publikált kiváló tanulmánykötettel vonta magára a figyelmet, amelyet aztán a táborok több részletkérdését körüljáró munkája született. Munkáiban Wachsmann mindig is úgy tekintett a KL-ekre, mint kompakt egészre. E munkájában egyrészt megismétli, illetve strukturáltan és páratlanul gazdag elbeszélésmóddal, mintegy 800 oldal terjedelemben, 11 fejezetre osztva kibontja mindazt, ami korábbi műveiben az 1933 és 1945 májusa között működött hitleri rendszerrel kapcsolatban már érintett. Miről is van szó?

¹ Az írás az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült

A szerző, amint azt már 2010-ben megjelent tanulmányában is tette (Nikolaus Wachsmann: *The Dynamics of Destruction. The Development of the Concentration Camps, 1933–1945*. In: *Concentration Camps in Nazi Germany. The New Histories*. London–New York, 2010. 17–44.), meglehetősen egyedülálló módon hat szakaszra bontja a KL-ek történetét, s e szakaszokat jelen kötetben kronologikus sorrendben, s ahol módja volt, külön fejezetekben mutatja be. Az első szakaszban (1933–1934) belpolitikai célból a hatalom ellenfeleit ideiglenes jelleggel helyezték el lágerekbe. Közismert, hogy az első ilyen a bajorországi Dachau volt. A Theodor Eicke SS-Gruppenführer vezette tábor egyúttal mintát is szolgáltatott a későbbieknek, 1934 és 1937 között ezt a rendszer fejlesztették tovább, amelyben egyrészt továbbfejlődött az első években kialakult struktúra, másrészt Heinrich Himmler, az SS birodalmi vezetője fokozatosan átvette az SA-tól a táborokat, majd azok megszervezésére a Gestapo és az SS főnökeként kizárólagosságot is nyert. 1934 végétől kialakítja az Inspektion der Konzentrationslager (IKL) funkciót. A szervezet lére bizalmasa, Dachau parancsnoka, Himmler korábbi főnökét, az SA vezetőjét 1934 nyarán meggyilkoló Eicke-t helyezte. A következő, harmadik szakaszt a szerző „expánzióknak” nevezi. Himmler – immár a lágerek teljhatalmú uraként – 1937 novemberi beszédében kifejti, hogy a koncentrációs táboroknak a jövőben nagyobb szerepet szán, különösen háború esetére. Ezért a rendőrség (majd pedig az 1939-ben a rendőri- és terrorszervek közös irányítására létrehozott Birodalmi Biztonsági Főhivatal – RSHA) berlini, Prinz-Albrecht Straße-i székhelyén székelő IKL Németország-szerte 1937 és 1939 között szabványosítja a koncentrációs táborokat. Az Eicke-vezette folyamat levezénylése olyan jól sikerül, hogy a kialakított struktúra és a táborok felügyeletére az SS-en belül létrehozott halálfejes alakulatok (SS-Totenkopfverbände) főbb vonatkozásaiban 1944-ig érvényben maradnak, folyamatosan biztosítva a rendszer folytonosságát. Ebben a „szabványosított” szakaszban már egyértelműen a zsidók lettek már a fő célpont. Számukra alakul meg ezekben az években Flossenbürg, Mauthausen, Buchenwald és egyéb táborok. A kötet gerincét bemutató egyes szakasz-fejezetekből kiderül, hogy a szerző organikus fejlődésként értelmezi a KL-ek történetét. Azonban olyan szerves fejlődés ez, amely sosem lineáris, tele van megtorpanásokkal, ad-hoc jellegű döntések általi befolyásoltsággal egyaránt. A második világháborúig tartó periódus (1–3. fejezet) részletes bemutatása más összefoglalókkal szemben – különösen hangsúlyos szerepet kap, mert Wachsmann tételezése szerint a világháborús évek időszaka a koncentrációs táborok történetében túldimenzionálja, uralja az egészről alkotott képet. Nézőpontjának részben ellent is mond, hogy a szerző egyfajta cezúraként értelmezi a világháború kezdőévet. A könyv kétharmadát kitevő fejezetek (4–11.) – melyekben a tábortörténeti szakaszolás további etapjai is rejlenek – ezért tehát kizárólag a háborús évekre koncentrálnak, amikor létrejöttek a megsemmisítő táborok és az SS lágerrendszere az európai zsidóság teljes megsemmisítésére, a háború utolsó szakaszában pedig a rabszolgamunka minél hatékonyabb és embertelenebb kihasználásra törekedett.

Az 5. fejezet a tömegmészárlás anatómiájához vezeti el olvasóját, a 6. fejezet lényegében Auschwitz–Birkenau lágerkomplexumának és a többi keleti megsemmisítő tábornak, különösen Majdaneknek kimerítő szervezettörténeti leírását adja; Auschwitz alapításától a zsidó genocídiumban betöltött „haláltábori” működéséig. A kötet 7. fejezete az előzőre reflektál: az 1942 és 1943 közötti évek haláltáboraiban lévő fogolyeletről és az SS helyzetéről értekezik. A monográfia 8. fejezete utóbbi látásmódot és interpretációt terjeszti ki a többi koncentrációs és kényszermunkatábori viszonyokra. Fókuszában azonban a fogolycsoportok gazdasági kizsákmányolása áll, és elrabolt vagyonuk szétszórása az erre a célra 1942 februárjában létrehozott, csakhamar az IKL-t is magába olvasztó, Oswald Pohl által vezetett SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt (SS Gazdasági és Igazgatási Főhivatala) tevékenysége a „hullarablásban”. Így az olvasónak kiváló lehetősége van egyre mélyebbre hatolni és bolyongani a lágerek és azok szélesebb gazdasági–politikai összefüggéseinek rémisztő világában. A 9. fejezet a német és lengyel területeken elhelyezkedő szatelit/altáborokba

kalauzol bennünket. A 10. fejezte a táborokban lévő fogoly-közösséget járja körül, különösen a túlélési lehetőségek és stratégiák, valamint az SS erre adott válaszreakcióinak fényében. A könyv 11. – egyben utolsó – etapja a táborok kiürítéséről, a halálmenetekről, valamint a német lágerek utolsó hónapjairól szól, lényegében a németországi táborok 1945. április–májusi felszabadításáig. Éppen a legutolsó etap volt talán a legszörnyűbb infernó a táborlakók számára, amennyiben az 1945 tavaszára a nagy lágerközpontokba összezsúfolt, legyengült, megkínzott, fertőzőbeteg és az éhhalál peremén álló rabok tízezerrel veszítették életüket. (Ennek az időszaknak legekleatásabb példáját Bergen-Belsen nyújtja, amelynek hatalmas területén az április 13-ai felszabaduláskor tízezer, köztük sok száz magyar zsidó hullája hevert, s létszámuk a következő két hétben további 14 ezerrel növekedett. A felszabadulással a táborok történet azonban természetesen nem érhet véget. A témájához eladdig biztos kézzel nyúló szerző azonban ekkor bizonytalanodik el leginkább. A fejezeten túli „Epilógusban” Nikolaus Wachsmann nem vesz kellően figyelembe e háború utáni szakasz sokrétű jelentőségét, a „hontalan táborok”, a menekültkérdés, hazatérés/kivándorlás dimenziói stb. Wachsmann leírásában elnagyoltak; nem utolsó sorban pedig a táborfelszabadulásoknak a nyugati világ holokauszt-képének formálásában betöltött szerepét sem sikerült kellő mértékben megragadnia, és sajnos igen rövid leírást kapunk a táborok emlékezetéről is.

Itt jegyezzük meg, hogy a szerző minduntalan joggal tudatosítja olvasóiban, hogy bár a társadalmi emlékezet Auschwitz-cal azonosítja a náci lágereket, az valójában korántsem azonos vele. Auschwitz éppúgy a fenti szisztéma egyik része volt, mint a több száz másik tábor, s az SS lágerrendszerében meggyilkoltak háromnegyede nem Auschwitzban halt meg. Éppen az említett történeti folyamat leírásából derül ki, hogy térben és időben milyen sokféle tábortípust eredményezett. E rendszerben, különösen a Szovjetunió megtámadását követően az aktuális politikai, gazdasági, katonai céloknak megfelelően sokféle funkciónak kellett megfelelni, e funkciók pedig gyakran egybe csúsztak, a lágerek ily módon multifunkcionálissá is válhattak. Wachsmann kiválóan bemutatja azt is, hogy e komplex, és folyvást fejlődő–alkuló lágerrendszerben a zsidó foglyok – akik ellen a náci megsemmisítés politikája folyt épp a koncentrációs táborokban, de nemcsak ott – a lágerekben számszerűen csaknem mindig kisebbségben voltak.

A szerző látásmódja egyértelműen – és az újabb kutatásokkal megegyezően – úgy fogja fel a sokak által „felfoghatatlan” vagy „racionálisan túlmutató” KL-világot, mint világosan feltárható történeti problémát, távol helyezve azt a metafizikai tértől. Saul Friedländer módszerét tudatosan követve Wachsmann az elkövetői politikai térben, a többégi társadalmon belül és az áldozati csoportok világában egyidejűleg kívánja elkalauzolni olvasóját. Ennek érdekében a vázolt, kronologikus fejezeti struktúrákban kettős látószöveget alkalmaz, amit maga „expanzív megközelítésnek” nevez. Elsőként a „makrostruktúrát” mutatja meg, a politikai változásokat, a táborok szervezeti működését, elsősorban levéltári kútfők segítségével; ezt követően pedig a legtöbb fejezeten belül a „személyes” nézőponból vizsgálja ugyanazt a kérdést: hogyan élték meg az áldozatok, a szemtanúk, illetve maguk az elkövetők is – egyéni szinten. Mindebből kiderül: mint ahogy nem volt tipikus áldozat vagy túlélő, nem volt tipikus elkövető sem. A könyv sokrétűen, finom mikroelemzésekkel igazolja például azt, mennyi összetevő befolyásolta a foglyok helyzetét, életben maradási esélyeit akár azonos táborban, azonos időszakon belül is. Privilégiumot szerezhettek, bizonyos esetekben csoportot alakíthattak, de legtöbbször megkerülhetetlen tényező volt a fogoly etnikuma, neme, vallása, kora, foglalkozása, netán egyéb képességei, politikai hovatartozása, amelyek a táborokat felügyelő SS (mint intézmény) és SS-ek (mint rabtartók) szemében előnyt, vagy hátrányt jelentettek számára. Wachsmann sok esetben sikerrel oldja meg, hogy leírásában a foglyok, áldozatok, elkövetők valódi „arcot” kapjanak, és ne csupán megemlített szereplők maradjanak egy nagy történet kavalkádjában. Hiányosságként értékelhető, hogy a szerző semmit nem árul el a felszabadítókról (a hadseregek tagjairól), mint önálló entitással bíró közösségről, akiknek

sajátos és fontos szerepük volt a táborok életében, annak utolsó szakaszában és a felszabadulás utáni hónapok során, így a hontalan táborokban leledzők életében is. Pedig az utóbbi tíz évben Tim Cole brit történész egyes műveiben külön értekezik róluk. E csoport tüzetesebb vizsgálata jelen könyv esetében is komoly adalékokkal szolgálhatott volna.

Jóllehet az 1990-es évek eleje óta, Saul Friedländer munkája (*Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Ed. Saul Friedländer. Cambridge, 1992) nyomán a túlélők „hangja” robbanásszerűen kezdett beépülni a soá történeti elbeszélésmódjába, véleményünk szerint Wachsmann jelen kötete az első olyan összefoglaló munka a KL-ek történetéről, amely ezt a „hangot” sikerrel szintetizálja. A szárazabb, adtagazdagabb részek és az egyéni látószögek reflexiója teszi igazán egyedivé Wachsmann összefoglaló munkáját. Mindez természetesen nemcsak hatalmas szakirodalmi ismeretet jelent, de Wachsmann több száz narratív forrást, naplót, interjút, visszaemlékezést és egyéb tanúvallomást használt kiérlelt interpretációja megfabrikálásához mind elkövetői, mint pedig áldozati oldalról. Ennek nyomán valóban összetetten tárul fel a táborrendszer sokrétű és változó világa a megalakulástól a bukásig, 1945 májusáig.

A szerző – ámbár a kutatás hosszú éveit során bármennyire igyekezett kihasználni a mára rendelkezésre álló hatalmas kiadott, illetve közgyűjteményekben lévő forrásokat, valamint a felhalmozódott szakirodalmi termés jó részét – interpretációja szükségképpen válogatást jelent csupán azokból. Ebből adódóan a kötet címe is, helyesen a koncentrációs táborok egy története, nem pedig „A” története” alcímet viseli. E megállapítás azzal együtt is igaz, hogy a szerző nemigen bíbelődött azzal, hogy a KL-történetet beillesse a más politikai rendszerekben felállított koncentrációs táborok históriájába, pláne, hogy valamiféle komolyabb történetírói viszonyulással gazdagítsa az összehasonlító lágerkutatást.

A kötet számos, a szakirodalomban is bevett tézist cáfol. Példának okáért opponálja azt a ma is gyakran olvasható állítást, miszerint a túlélők a felszabadulás után némaságba burkolóztak volna: sok tucatnyi példán keresztül bizonyítja, hogy épp ellenkezőleg, rengetegen azonnal elakarták mondani, világgá kürtölni saját történeteiket, legtöbbször azért, hogy informálják a világot a szörnyűségekről. A szövetséges országok közvéleményében fellépő híréhséggel párosulva ekkoriban ezerszámra készültek velük riportok, újságcikkek mellett az első naplók kiadások is 1945 tavaszán jelentek. Sőt, az első, tudományos igényű, persze szerény forrásbázison készült összefoglaló munka is 1946-ban látott napvilágot az egykori buchenwaldi háftling, Eugen Kogon tollából. A nemzetközi közvélemény érdeklődése a '40-es évek végére kifulladás, és csak az 1960-as évek nagy perei nyomán éledt fel ismét. Ezzel szemben a tudományos érdeklődés jóval lassabban figyelte fel a KL-ekre. Kiseb tanulmányoktól eltekintve csupán az 1960-as évek végétől beszélhetünk a témát érintő szisztematikus kutatásokról, ám csak a '80-'90-es évektől indult meg nagyobb ütemben a történeti feltáró munka. Raul Hilberg klasszikus – a holokausztban érintett társadalmi csoportokat hármas tagolódásra bontó – munkáján túlmenően elsősorban Wolfgang Sofsky, David Cesarani munkásságára gondolunk. Az utóbbi jó két évtizedben pedig ma már összefoglaló munkákat vehetünk a kezünkbe akkor is, ha példának a lágerrendszer történetére vonatkozóan az 1944 év végén elinduló kiürítésekkel, halálmenetekkel szeretnénk részletesebben megismerkedni, a túlélői magatartás érdekel bennünket, a táborokon belüli orvosi tevékenységben szeretnénk elmélyedni, esetleg – főként Karin Orth német történész elmúlt évtizedben publikált köteteinek jóvoltából (lásd: Karin Orth: *Die Konzentrationslager-SS. Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien*. Göttingen, 2000; Karin Orth: *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*. Hamburg, 1999.) – a lágerrendszer igen változatos és összetett strukturális fejlődéséről kívánunk mély, összehasonlító ismeretekhez jutni. Ugyancsak összefoglaló munkák láttak napvilágot az elmúlt két-három évtizedben a német lágerekben fogvatartottak, kényszermunkán robotoló pszichikai változásairól, a szexuális visszaélésekről és bordélyokról, vagy éppen a lágerekben kialakult,

funkciókhoz is kötött fogoly-jelölésekről. A sort hosszan folytathatnánk. Ezek a munkák azonban az utóbbi időkig mind akadémiai körökön kívül születtek. Wachsmann szerint ennek oka az, hogy a gyorsütemű szintlépés kettőséget jelent a történetíró számára: egyrészt évről-évre egyre többet lehet ma már tudni lágervilág részletkérdéseiről, másrészt viszont az összegzést író történész számára mindez olyan, mintha egy puzzle darabkái úgy kellene összetenni, hogy azok száma folyamatosan növekszik. E részletek megannyi szeletéből a szerző rengeteget (ha nem is mindet) kiválóan építi be koherens szövegfolyamába, amelyből valóban hiteles narratívát alkotott.

Összességében elmondható, hogy Nikolaus Wachsmann tollából kiváló, és a mai napig legkoherensebb összefoglaló munka született az 1933 és 1945 közötti koncentrációs táborok történetéről, működéséről. Megállapításai bizonyára hosszú időre beépülnek a vészorszak nemzetközi diskurzusába. A kevés ismétléssel megterhelt, táblázatokkal, térképekkel és jegyzetekkel gazdagon ellátott, könnyen kezelhető vaskos könyv roppant adatgazdagsága ellenére rendkívül olvasmányos stílusban íródott. A mintegy 800 oldalra rúgó kötet – a soá egyéb aspektusaiba, illetve a Harmadik Birodalom politika- és társadalomtörtébe ágyazottsága okán is – egyszersmind az egyik legjobb kézikönyvként is felfogható, amelyet a holokausztról az elmúlt évtizedben írtak.